

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Világosság
1973. 14. évt. 1. sz. 1. kötet

Problémák

Etnikum? Faj? Réteg?

Adalékok a „cigányság” fogalmához

A cigánysággal foglalkozó publicisztika, a gyér magyar szociológiai irodalom, valamint a cigánykérdeést érintő hivatalos aktirodalom egyaránt a *cigány*, *cigányság* fogalmakkal illetőleg terminusokkal operál. A fogalom elméletileg teljességgel tisztázatlan, a behatóbb vizsgálat tanúsága szerint pedig szinte tarthatatlan — ugyanakkor azonban megkerülhetetlen; használatával voltaképp a mindennapi, pongyola szóhasználathoz igazodunk, illetőleg kényszerű realizmus-sal adottak fogadjuk el, egy kellően még fel nem tárt valóság-darab köztudati vetületét. A jelzett kérdés korántsem tisztán elméleti érdekű, és végképp nem akadémikusan terminológiai természetű, hanem a *legelevenebben érinti egy el nem hagyható szociális kérdéskör sűrűjét*. Magyarországon jelenleg többszáz-ezer olyan ember él, akit környezete *cigánynak* minősít. Kik ők ténylegesen? *Etnikum? Faj? Szociális réteg?* Milyen értelmet tulajdonít a „cigány” minősítésnek a nem-cigány társadalmi környezet? Milyen önminősítést helyez szembe a cigányságnak nevezett halmaz e kívülről kapott minősítéssel, illetve miképpen hatnak vissza tudatára e kívülről kapott minősítések? Végül pedig: milyen történeti alakulások és jelen tendenciák figyelhetők meg a *cigányság*-fogalom tényleges tartalmában, a „külső” társadalmi minősítésben és az önminősítésben? Mindezek a kérdések fontos sarokpontjai az úgynevezett — pontosan még le nem írt, de mindenképpen létező, adott — „cigánykérdésnek”, mely korántsem egyszerűen egy népcsoport (?) szociális boldogulásának kérdése, hanem ennél döntően kétélűbb, a másik oldalra, a „befogadó” közösségre is közvetlenül vonatkozó probléma.

A fent felvetett kérdéseket gyakorlatibb sorrendben rendezve tekintjük át először, vajon minek kell — illetőleg mimindent nem lehet — tekintenünk a mai magyarországi cigányságot ténylegesen.

Felfogható, meghatározható-e cigányságunk mint szociális réteg? Mivel országos érvényű, módszeres szociológiai felvétel végeredményeivel még nem ren-

delkezünk, csupán egyetlen, lokális részvizsgálat ki-vonatával illusztrálók: A barosi („vásártéri”) 430 lelket számláló román cigány közösségben, amely egyike Somogy legjobb színvonalú cigány közösségeinek, az egy főre jutó átlagos jövedelem 550 Ft és csak a népesség 6,2%-a él olyan családokban, ahol az egy főre számított jövedelem meghaladja az 1000 Ft-ot. A foglalkoztatottság úgyszólván teljes, állandó munkahelyen dolgozik a keresőképes korúak 53,6%-a. Az állandó munkahelyeken dolgozók átlagos havi bére 1546 Ft. A közösség teljes jövedelmének 82,9%-a származik az állandó foglalkozásuk béréből, 10,9%-a szociális juttatásokból. Az alacsony jövedelemszint legfőbb oka a keresők és eltartottak kedvezőtlen aránya: egy keresőre 3,38 fogyasztó jut — azaz a kedvezőtlen demográfiai képlet: a népesség 42,4%-a kiskorú, csak 52,1%-a keresőképes korú. Részben ezzel függ össze a rossz lakáshelyzet is: a 88 lakásban, amelyből egyébként 55 padlásotlan kunyhó is csak 32% villanyosított, lakásonként 4,43 lelkét számolhatunk. Csak részben a magas születési arányból, másrésztől a populáció rendkívül rossz biológiai állapotából, a felnőtt korúak magas mortalitásából következik, hogy a ma élőnek átlagos életkora 19,0 év (alacsonyabb, mint a XIX. sz. közepén magyar parasztfalukban mérhető érték!). A foglalkoztatottsági arány javulásának is súlyos korlátja, hogy a hagyományos 29,3%-a vallja magát betegnek, de még az állandó munkába járók 22,7%-a is. A ma élő felnőttek átlagos iskolai végzettsége 2,55 osztály, ezen belül a nők 1,81 osztály, a férfiaké 3,94%-a egyáltalán nem járt iskolába. A ma élő felnőttek közül mindössze ketten szerettek szakmunkás képesítést, de közülük is csak egy dolgozik mint szakmunkás. (1971. évi adatok.)

A számadatok természetesen populációnként változnak, és számottevő táji eltéréseket is mutatnak, a kép jellegét azonban országosan azonos karakterisztikák adják: foglalkoztatottság segédmunkás-szinten, alacsony jövedelemszint, elfogadhatatlan lakásviszo-

nyok, magas születési arány és rossz biológiai állapot, alacsony iskolázottság. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy a leírt szociális problematika nem szűkíthető le csak a cigányság körére. Ha országosan keressük társadalmunknak azt a rétegét, amelyet a fenti vonások jellemeznek, kiténik, hogy annak jelentős hányadát cigányok adják ugyan, de hőségesen tartalmaz nem-cigány elemeket is. Nem pusztán eufemizmus, hogy „cigánytelep” helyett „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek”-ről beszélünk, e putrifalukban ugyanis igen gyakran megtaláljuk az azonos szinten élő nem-cigány elem jelentékeny százalékarányát is. Békés megye telepein például a közelmúltig 20–60%-ot tett ki a magyar-cigányokkal együtt élő, eredetire nézve idegen elem (mezőberényi „London”: kb 30%, „Párizs”: kb 50%, dobozi Sösszák: 60%, szarvasi Krakkó: kb 15% oláh cigány, 40% magyar-cigány, valamint a magyar-cigányokkal keverten lakó 45% magyar és szlovák agrárproletár), amelyet a társadalmi környezet a lényegében azonos szociális szint ellenére sem tartott „cigány”-nak. — Másrésztől: a cigányságnak az a ma még jelentéktelennek mondható hányada, amely — főleg egyéni-családi egységben kiszakadva közösségekbe — túljutott a leírt szociális szinten és szakmunkási vagy értelmiségi kategóriában kiemelt, átlagos szintet ért el, márcsak az átépülés nyomán jelentkező bonyolult tudati problémák miatt sem vonható ki egy bármilyen megfogalmazású „cigánykérdés” problematikájából. — Mindezek alapján egyértelműnek tűnik, hogy a „cigányság” jelenlegi állapotában nem azonos egy bizonyos marginális helyzetű, legalsó szintű szociális réteggel, hanem egy azt csak részben fedő — annál kisebb és egyben nagyobb — kör.

Etnikum-e a magyarországi cigányság?

Cigányságunk etnikai tekintetben három élesen elkülönülő csoportra oszlik. Döntő többségét adja az ún. *magyar cigány* csoport, amelynek általában már több generáció óta anyanyelve és egyetlen nyelve a magyar. Ez a csoport kulturális képében is önálló karaktert mutat, foglalkozási struktúrájára századunk első felében jellemző a muzsikuss-tevékenység, a vályogvetés, a sármunka. — Kisebbséget jelentő egység a *román cigányok*, „beások”, „balajárók” (aranyuk csak a Dél-Dunántúlon domináns), akik a század elejéig szinte egységesen faiparos (teknővájó) és erdőmunkás foglalkozásúak voltak, anyanyelvük a román nyelv egy dialektusa, míg a magyar környezet nyelvét is megtanulva kétnyelvűekké váltak. — Ugyancsak kisebbségi csoport a cigányság tömbjén belül a még ma is cigány nyelvet beszélő, kétnyelvű ún. *oláh cigányság*; míg az előző két csoport belső tagozódást alig mutat, ez utóbbi nyelvében és kultúrájában rendkívül differenciált.¹ Ma is eleven törzsi-nemzetségi tagolódásához

igazodott a közelmúltig a tradicionális foglalkozások (fémfműves szakmák, lókereskedés) finom rendje is. Alapvető fontosságú tény, hogy e csoportok egymással úgyszólván nem kommunikálnak. Az oláh cigány törzsek máig vagy a közelmúltig endogámok voltak, csak a szigorú társadalmi szerkezet jelenkori lazulásával képzelhető el pl. lovári férfi és más nő házassága, de mindenképpen és máig csoporton (oláh cigányság) belül maradván, a román cigányságnak, mind a magyar cigányságnak döntően több kontaktusa van a nem-cigány („magyar”) társadalom különféle rétegeivel, mint a három cigány csoportnak egymással. Jól kivehető, hogy egymással szembeni merev elzárkózásuk — mivel a helyi, táji érvényű társadalmi hierarchia más-más fokán állnak és a beilleszkedés folyamatában más-más utat járnak — általában tudatos és ideológiai töltetű. Általános jelenség, hogy a cigány informátoraink aláhúzóan hangsúlyozzák „hasonlóságukat” a „magyarokkal”, ugyanakkor pedig nagyfokú eltérést más cigány csoportoktól, populációktól, gyakran a ténylegesen rokonoktól is. (Mindez persze már részben egy beilleszkedési hajszatorz szimptomája is, az átépítési igények nyomán jelentkező meg hasonlottság, tudathasadás.)

A cigányság egyes csoportjainál máig megfoghatók egy tradicionális kultúra több-kevésbé eleven motívumai vagy összefüggő szövet-törédei. Ilyenek a hagyományos cigány iparok (csengőöntés, szegkovács-ság stb.) jórészt középkori szintű technológiái, az oláh cigányok női viseletének egyes elemei, a román cigányok néhány-archaikus telepén még fellélhető specifikus építkezés és lakberendezés, az oláh cigány és román cigány szöveg- és zenefolklor változatos történeti múltú és eredetű rétegei stb. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek az etnikusan meghatározó specifikumok általában csak az egyes csoportokra (vagy — az oláh cigányság esetében — esetenként a csoportnál is kisebb egységekre) kiterjedő jellemzői a kultúrának. A magyarországi cigányság egészére jellemző, etnikusan meghatározó kulturális specifikumokat kimutatni aligha tudunk.

Úgyszintén fontos azt is aláhúznunk, hogy a kultúr-szint kvantitatív jelzői nem tévesztendők össze a kultúra etnikus jellegét meghatározó specifikumokkal. Mindazok a jobbra negatív jelenségek, amelyeket a köztudat okkal vagy ok nélkül a „cigányság”-hoz aszociál — és amelyek esetenként lehetnek valóban jellemzők a cigányság egészére vagy csoporttagolódástól függetlenül nagy részére (pl. a magas gyermekáldás mint „szokás”, általános viselkedési szokások stb.) — általában nem etnikus értékűek, hanem az utóbbi századok nyomorszintjéből adódó másodlagos tünetek.

¹ Részletesen lásd: *Erőss Kamill: A magyarországi cigányság. Néprajzi Közlemények III. (1958.) 152–173.*

E vázlatos gondolat sor egyszerű konklúziója, hogy a cigányság mint egész aligha tekinthető etnikai egységnek. Sem nyelvük, sem kultúrájuk egyéb szektorai nem mutatnak egységet, de tudati tényezők sem adnak elegendő alapot arra, hogy a mai magyarországi cigányságot mint etnikumot, vagy etnikusan meghatározott nemzetiséget minősítsük.

(Félreértések miatt nem art, ha e pontnál időznünk még és megkíséreljük a szabatos kifejtését. A középkorban, az első hullámmal a Kárpát-medencébe érkező cigányság minden bizonnyal etnikum volt: kultúrában, nyelvben, a közös eredetben és annak tudásában homogenitás. Később, a fejlődés többféle ágazó útjain, s a közvetlen rokonságot már nem érző újabb hullámok érkezésével e homogenitás, azonos etnikus meghatározottság már nem létezett. Mai cigányságunk egyes csoportjai — a három közül legalább kettő: oláh cigányok, román cigányok — közös kultúra, nyelv és tudat meghatározta egység, etnikum. Külön-külön az — együttesében nem. Nincs több közük egymáshoz, mint pl. a Baranyában élő horvát és szerb parasztnak, akiknek tudatában legfeljebb a nemzetiségi kisebbség közös sorsa teszi eleven fogalom a „délsláv” mivoltukat — későn, másodlagosan. Extrém példával: a dunántúli erdei telepen élő, román anyanyelvű, de még a romániai eredet tényéről sem tudó teknővájó a falu parasztjaitól és a tanácsi tisztviselőktől tudja meg, hogy ő „cigány”; megtanulja a szót, mint a magyar nyelv legtöbb szavát, hallgatóságosan el is fogadhatja a minősítést — ettől azonban nem fogja magát minden további nélkül etnikailag azonosnak érezni a szomszéd faluban élő, cigányul beszélő, oláh cigány lókupecsekkel; akkor sem, ha rasszjegyei azokhoz teszik némileg hasonlóvá, akkor sem, ha fogalmaink szerint szociális meghatározottsága azokéval rokon. Az öreg Európában vannak példák, melyek szerint jelentkezhettek az etnikus közösség tudata közös kultúra nélkül is (a nógrádi magyar parasztnak kultúrája az etnikus tudatot keresztezően alighanem távolabb áll a hetési magyar parasztnakétól, mint a szomszéd faluban lakó szlovákokétól), sőt, közös, csak sajátuk vallható nyelv nélkül is (irek), tehát támaszkodhat pusztán saját magára a tudatra. Később. A nemzetetválás végigjárta útja végén. A kelet-európai cigányság azonban ezt az utat még nem járja, s nem valószínű, hogy érdemes lenne elindulni rajta.)

Valamennyi cigány csoportunkra és törzsünkre vonatkozóan fennáll a távoli közös származás valószínűsége. (Jelentéktelen epizód, hogy a román cigányok esetében ezt néhányan kétségbevonták.) Az indiai eredet és a XI—XVI. századtól máig tartó szétvándorlás a nyomában járó etnikai differenciációval nagyrészt elfogadhatóan tisztázott történeti tények.² Lényeges azonban, hogy a közös származás tudata mai cigányságunk tudatvilágában ismeretlen motívum.

A valószínű genetikus egység a ma is tapintható valóság szintjén úgy szólván csak a Duna-medencei átlagtól eltérő, összképében attól idegennek ható — egyébként rendkívül heterogén — antropológiai összetételen jut kifejezésre. Ez a tényező azonban — melynek tudományos felmérése különben nem történt még meg — nem nyújt megfelelő alapot arra, hogy mai cigányságunkat mint „faj egységet” határozzuk meg, mint Európába szakadt „színesbőrű” töredéket értelmezzük, cigányságunk jelenkori szociális-kulturális karaktere nem vezethető le közvetlenül antropológiai meghatározottságából.

Összegezve: Ha publicisztika, hivatalos adminisztráció és tudományos kutatás szintjén praktikus elfogadjuk a „cigányság” kategóriáját, fogalmát, arra egyéb indokot, mint társadalmi tudatunkban egy bizonyult történeti úton előállott tükröződés (jelentős részben hamis tükröződés) reális, de kényszerű átvételét — alig találunk.

Ha a mai magyarországi cigányságot mint egészet nem értelmezhetjük sem mint etnikumot, sem mint fajt, sem mint egytöbbitű marginális réteget, minnek tekintésük végülis? Mondandóm lényege, hogy a kép rendkívül bizonytalan és sokértelmű. A való helyzet magában rejti mindhárom tényező elemét. Cigányságunk, e tudatkivetülés útján valósággá realizálódó kategória tudományos leírásánál operálnunk kell mind etnikai, mind faji, mind pedig szociális fogalmakkal. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy egyik aspektus sem abszolútizálható.

Oldjuk fel most a felvázolt kép statikus merevségét, kíséreljük meg a bepillantást a kérdéskör történeti alakulásába.

A legkorábbi metszet, amelyben megkísérelhetjük leírni cigányságunk etnikai és szociális arculatát, a XVIII. század vége. Az ekkor kelt rendeletek és a nyomukban születő összeírások háttérben a cigányság asszimilálásának aufklärista koncepciója állt. A rendeletek letelepítést, jobbágytelekekre ültetést, a vágáns életmód (sátorozás, lótarás) megakadályozását szorgalmazták. A bizonyos aspektusában pozitív szándékú intenciók megvalósítása feudálisan brutális: a cigányok lovat elkobozták, gyerekeiket erőszakkal elvieszik és parasztszaladokhoz adják, stb. Az érintett kategória terminusa „etnikai” (zingari), az akció érdeklődése, programja szociális. A kiindulásból nyilvánvaló, hogy az akkori cigánykérdés szociális természetű volt: a cigányságot mint antiszociális elemet kívánták szocializálni, s e programban alárendelt eszköz-motívum volt csak az etnikai karakter megszüntetésének szándéka (a cigány nyelv használatának tilalma, stb.).

Összefoglalóan lásd: Vekerdi József: Élet és Tudomány 24. 1969. 31.

A rendeletek fogalmazása azt sejtetté, hogy az akkori cigányok zöme kóborló, koldus — az összeírások nyújtotta kép azonban döntően szelvidebb. Hogy csak néhány példával szemléltessék: Somogyban egyáltalán nem találtak kóbor cigányokat, a Conscriptióban szereplő 480 család, 1798 fő (a mai létszámmal durván egytizede) letelepült, ráadásul csak egyetlen esetben él elkülönült telepen („Predium Vadé valachici”, 13 család), a többiek 170 településen szétosztva, 1—3, kivételképp 4—15 családnál koncentrációban a parasztközé közé vegyülve birtokol lakóházat („habitant in serie reliquarum domorum”). Csongrád megye azonos összeírásai több egymást követő metszetet is adnak, innen tudjuk, hogy a migráció is minimális — hasonlóan Miskolcon is. Somogyban 1785-ben muzikus foglalkozásúnak jelzett cigányok még nincsenek, 95 család ül jobbágytelken; 22 zsellér és 197 subinquinus; a még nem házas fiatalok közül 192 servus és 157 ancilla. Koldust a somogyi összeírás — dacára az előnyomott rovatív kész rovatának — egyáltalán nem jelez. — Mindezek az adatok meglepően jó összképet sejtetnek, lényegében a XX. század elejéről-közepéről ismertnél relatíve lényegesen jobb társadalmi szintet és nagyobb mértékű beilleszkedést, egybehangzóan mind Somogyra, mind Csongrád megyére, mind Miskolcra vonatkozóan.³ Hasonló következtetésre jutott Taba István is egy baranyai járás forrásainak elemzésével; összegezése szerint az akkori cigányság nem a falu társadalmából kiközösített elem, hanem szervező része annak.⁴

Mindezek alapján talán logikusan következtethetünk a közgondolkodásban egy a közelmúltból ismertnél nagyobb fokú toleranciára a nacionalitás, az etnikai különbözőzés irányába is, — ami egyébként a korabeli Kelet-Európára általánosan, más relációkban is jellemző volt. A forrásokból nyert kép szerint a XVIII. században nyitottabbak lehettek az etnikai határok, mind a cigányság és a nem-cigány parasztság, mind pedig a cigányság egyes csoportjai között. Erre vall a Conscriptio családnév-anyagának elemzése is: 1785-ben Somogy cigánysága már korántsem lehetett etnikailag homogén. A 165 családnév jelentős hányada egyedi (egy vagy két esetben előforduló), friss, magyar nyelvű ragadványnév (pl. Pongós, Bundás, Pipás, Hajás stb.), még nagyobb hányada egy-egy esetben előforduló, cigány nyelvű vagy valószínűleg cigány nyelvű ragadványnév, személynév. A lokális eredetre utal a már rögzített családnévek döntő többsége. Csak kevés a román nyelvterülettel való kapcsolatra (Oláh, Olasz, Erdélyi), több a déli, balkáni eredetre (Horvát — domináns név! —, Száva, Petrovics, Markovics stb.) de még több a magyar földrajzi névből képzett családnév (Taszári, Kaposi, Holládi, Baranyai, Tolnai, Sárközi, Gyulai, Árvai, Lévai, Sárvári Bicskei stb., összesen 34 név) — az összeírás időpontját

tehát már hosszú időn át tartó országon belüli, gyakran igen nagy rádiuszú migrációk előzhettek meg. A régi névanyagban mai ismereteink alapján identifikálható néhány oláh cigány családnév (Kolompár, Nyári, valószínűleg Sárközi), talán egy „vendcigány” családnév (Kuti), valamint a román cigány beköltözés megindulását jelző nevek (Kalányos, Bogdán, Ignác, és valószínűleg Csonka, Talpas, Borsós). Feltűnő, hogy nem különíthető el élesen a magyar cigány csoport névanyaga. A mai magyar cigány családnév-skálában a Conscriptio óta kontinuus neveket is találunk (Horvát, Bogdán, Lakatos, Kovács, Kalló, Filó, Babai, Oláh), ezek — és más mai nevek — azonban nem kizárólagosan a magyar cigány csoportra jellemzők, s így a magyar cigány csoport többrányú eredetére, illetve a korábban nyitottabb etnikai határokat utalnak.⁵ Tíz régi somogyi cigány családnév foglalkozásán, köztük megtaláljuk a fontosabb cigány kézműves foglalkozásokat (Kovács, Lakatos, Kolompár); elgondolkodtató a Szűcs és Varga nevek jelentésképe (a mai somogyi névanyagban még: Molnár, Takács, Nyerges) — ezekben az esetekben vagy elcigányosodott magyar családokról lehet szó, vagy arról az érdekes lehetőségről, hogy korábban cigányok e szakmákban is szerepelhettek mint mesterek vagy legalább mint kontárok.

Somogyban a XVIII. századi családnévek egy részének (pl. a Csurgón tömegesen szereplő Máték) eltűnése jelentheti talán a cigányság egy részének későbbi beolvadását. Ennél megbízhatóbb adatok bizonyítják a beolvadás eseteit pl. Turkeven, ahol több „redemptus” cigány család 1745-ben pénzért földet váltva máig hiánytalanul beilleszkedett a mezőváros magyar paraszttársadalmába, a mai utódok és a környezet mit sem tud a cigány eredetéről.⁶ E példák csak nyomjelzők, bizonyára nem egyedülálló esetekről adnak hírt. Ugyanakkor a XIX. századból hasonló esetekről már nincs tudomásunk, és nem is nagyon képzelhetjük el a jelentőség tömeges előfordulását.

² A feldolgozott források a Somogy megyei, Csongrád megyei ill. Borsod megyei Levéltárban. Az országosan készült összeírások sajnos a megyék többségének esetében nem maradtak fenn.

³ Taba István: A szentlőrinci járás falusi társadalmi és gazdasági élete II. József korában. (Kézirat a Baranya megyei Levéltárban, 1970.) — A rendeletek és az összeírások nyújtotta kép két feltűnő szociológiai talán onnan is eredhet, hogy még a foglaltak utalnak, addig a megtalált összeírások a helyi országos jobb helyzetű tükrözés. Mindemellett némi forráskritikai gyánvaló is elhárítható: a mobil cigányok összeírásának technikai nehézségeire vagy a letagadásokra vonatkozó helyi érdekekre is gondolhatunk. E megfontolások nem óvatosságra intenek, alapjában azonban nem ingathatják a fenti értékelést.

⁴ A magyar cigány csoport eredetét a eiganisztikai irodalom a legkorábbi magyarországi cigány nyelvű csoport, a középkorban közvetlenül a Balkánról — román nyelvterületet érintése nélkül — beköltözött romangrúk elmagyarosodásából vezeti le (Vekerdi József: i. m. v. 6. meg. u. 6; Gypsy folklore. New Hung. Quart. 9. 1968. 30. 150—153.)

⁵ A XVIII. sz. nyitottabb etnikai viszonyaira vonatkozó hipotézis némileg az egyenesvonalú származással ellen szóló. Valószínűnek látszik, hogy a korai időkben nem elhanyagolható számban kapcsolódtak át oláh cigányok (nem romangrúkok), sőt román cigányok is a beilleszkedni kezdő magyar cigányság tömbjébe.

⁶ Dr. Györfly Lajos levéltári kutatáson alapuló szíves szóbeli közlése.

Úgy tűnik, hogy a magyarországi cigányság szociális helyzete a XVIII. század végétől fokozatosan romlik. A XVIII. századi rendeletek korántsem mindenütt eredményezték a cigányság jobbágyföldhöz juttatását; Szabó László elemzése jól jelzi, hogy milyen módon és milyen eredményesen szabotálták a helyi erők a királyi rendeletek pozitív paragrafusait már a században, például a Jászágóban.⁷ Ennél is feltűnőbb azonban, hogy a XVIII. század végén számottevő létszámú jobbágybirtokos cigányságnak a következő században nyomát sem találjuk. Nem valószínű, hogy e félig már kiemelkedett réteg eltűnésének oka egyértelműen az etnikai asszimiláció lenne, mivel a XIX. század második felére nagyrészt eltűnik a korábban tömegesen látszó mezőgazdasági foglalkoztatottság minden egyéb formája is. A mezőgazdasági konjunktúrák idején láthatóan feladta a cigányság a letelepült életmód és asszimiláció lehetőségét kínáló mezőgazdaságot, a XIX. század végén a primitív technológiákkal dolgozó, a kodifikált iparból kirekesztett oláhigány és románcigány vándoriparosok mellett a magyar-cigányokat is gazdaságilag periférikus, speciálisan és „tradicionális”, „cigány” foglalkozásokkal összenöve találjuk, amilyen a vályogvetés, tapasztás, muzsikálás. A tendencia alighanem az erősödő süllyedés a társadalmi hierarchia mércéjén. Ma az archaikusabb Somogyban a 80 éves románcigány férfi a telepre látogató kutatót „fiam”-nak szólítja tegezi — ő még a patriarchális falu születte, ahol szép munkájának demokratív megbecsült helye volt s így az életkor adta rang érvényt kaphatott; gazdaságilag haladottabb provinciáinkban ezzel szemben általános uzussá vált és néhol máig tapasztalható, hogy a parasztok korra és nemre való tekintet nélkül — persze nem kölcsönösségi alapon — tegezik a cigányt, mint a társadalmi hierarchián kívül állót.

Úgy tűnik, hogy a cigánykérdés története folyamán váltakozva hol az etnikai, hol a szociális szempont nyomul előtérbe mint elsődleges meghatározó. Az általános (magyar illetve kelet-európai) társadalomtörténetben gyökerező okai lehetnek annak, hogy az őregék emlékezetével még elérhető századfordulóról a merev etnikus kategóriákra épülő társadalomszerkezet képét kapjuk. Ez az az időszak, amikor az egyes cigány csoportok, etnikai egységek egymással hangsúlyozottan nem kommunikálnak. A kérdés vizsgálata nehéz, mert az etnikus határok hangsúlyozása jelentős mértékben mindig is az adott szociális relációk elfedését célozta. Vegyes házasságok valószínűleg mindig előfordultak, a jelzett időszakban azonban ezeknek mindig szabályerősítő kivételt voltát hangsúlyozták — ha a házasodás „lefelé” történt. Általánosan megfigyelhető, hogy az etnikusnak álcázott szociális réteghatárok közül az alsókat mereven megvonják, a felső határokat alig vagy egyáltalán. Csurgón a magyar-cigány kolónia

a század elején a mezővárosok társadalmában jól tájékozódik és jól mozog, ugyanakkor „nem tudják”, hogy egyáltalán élnek-e helyben vagy a környéken másfajta cigányok, hogy azok milyen nyelveken beszélnek stb. — „azokkal mind nem érintkezünk, azok olyan...” Az alsó határ hangsúlyozott megvonása számukra nyilván azért is fontos, mert maguk is sejtik még genetikus kapcsolatukat „azokkal”, és indokolt a félelmük, hogy a rétegreprogresszív lefeléződése esetén visszakapcsolódnak, újból integrálódnak, lefelé.

Időben visszafelé haladva aligha tétélezhetünk fel hasonlóan merev etnikai (vagy kvázi-etnikai) határokat. Valószínűleg azért nem, mert korábban a társadalom mikrotagolódása még kevésbé stabilizálódott — egy mobilabb világban nem volt sem mód, sem szükség a határok zárva tartására.⁸ Annyi mindenestre valószínűleg látszik, hogy az etnikailag mindig is heterogén „cigányság” a belső etnikai határok későbbi (XIX. sz. második fele?) megmerevedéséig bizonyos értelemben nem annyira vagy nem csak etnikai kategória, hanem inkább szociális réteg volt, kifelé sem merev etnikai határokkal.

Az etnikus relációk kérdésében a századvégtől máig ellentmondásos helyzet alakult ki. Meghatározói egyrészt azok a tudati motívumok, amelyek a merev, etnikailag élesen tagolt korábbi képből öröklődtek: nánszokig menő etnikus distinkciók, olyankor is, amikor annak szociális „fedezete” nincsen. E tradicionális faktor, e tudati lepel alatt azonban megfigyelhető a helyzet másirányú alakulása is. Napjainkban egyre inkább kivehető, hogy a cigányság lépésről lépésre elfogadja azt a kívülről jövő minősítést, amely őt a belső etnikus tagoltság figyelmen kívül hagyásával egyszerűen mint „cigányság”-ot kategorizálja. Általánosan tapasztalható, hogy a mai fiataloknál egyre jobban elhomályosul az etnikus csoporttudat, gyakran egy-egy populációban már csak az őregék tudják megmondani, hogy kik ők, hol élnek rokonai stb. Érdekes módon a csoporttudatnak ez az elhomályosulása még a cigány illetve román anyanyelv elvezetése előtt következik be. Ugyanakkor a rasszjelleg — és részben a nyelv, valamint a szociális szintet jelző jegyek — fennmaradása nem engedi feledésbe merülni a fiatal generációnál sem a kívülről állandóan hallott minősítést, hogy ti. ők „cigányok” — s így e kategória, mint kvázi etnikusan meghatározott szociális kategória megmarad, illetleg megerősödik, tartalommal telődik éppen napjainkban, voltaképpeni irreálitása ellenére.

⁷ Szabó László: Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászágóban. Jászoknás 12. 1966. 3. 125–131.

⁸ Tulajdonképpen még az is kérdéses, hogy az oláhigány csoportnak az a vérségi struktúrája, amelyet a közelmúltra vonatkozóan rekonstruálhatunk, nem másodlagos jelenség-e. Kérdés, hogy a XVIII. századi alacsony cigány népsűrűség, a lokális koncentráció rendkívül alacsony foka mellett (a Dunántúlon falunként 1–3 család) lehetséges-e egyáltalán egy mikrotagolt vérségi rendszer fenntartása.

Muzsikus magyar-cigány családok, akik generációk óta a dunántúli kisváros belterületén szétszórva, polgáriak szinten és stílusban élnek, sértődötten tiltakoznak az ellen, hogy a kérdőíves felvételben szerepeltessem őket: „Ők nem cigányok.” Ők nem szerepelnek a tanács egyébként precíz cigány-nyilvántartásában sem, és amikor a tanácsnál közlöm, hogy őket is szeretném bevonnai a vizsgálatba, az ötletet képtelennek és kivitethetetlennek találják. Ugyanakkor fejből tudják a névszóról beszármazott értelmiségi asszony, aki szintén cigány. Tudják, privátim számomra tartják, hogy mindezek cigányok, ugyanakkor hivatalosan nem veszik figyelembe. Figyelmeztetek, hogy ha mindenképpen ragaszkodom abszurd ötletemhez, legalább tapintatosan viselkedjek. „ezek rendes emberek”, ne sértsem meg őket a „cigány” minősítéssel. Figyelmeztetek arra is, hogy a tanácsi apparátus egyik munkatársnője előtt semmiképpen ne is említsem jövetelem célját, mert férje cigány származású.

A jellemző kép tanulságai a következők: A „cigányság” hivatalosan szociális kategória, a fajtság hallgatolagosan elfogadott alapszempontjával, de az etnikus szempontok, csoportrelációk teljes figyelmen kívül hagyásával. A cigányság oldaláról nézve létező, már elfogadott (vagy tagadva elfogadott) kategória; főhangsúlyval ugyancsak szociális kategória (a városi magyar-cigányok rendezett életviszonyaikra hivatkozva utasítják el a minősítést), a visszautasítás hevesége azonban jelzi, hogy a háttérben motívál a faji megkülönböztetéstől való félelem is (éppen ezzel szemben hangsúlyozzák a szociális kritériumot). A köznélemény, a nemcigányok privát megítélésében ugyanis a cigányság talán elsőrendűen és egyre inkább faji kategória. Ez a fogalom ugyancsak nélkülözi az etnikus szempontokat (nem az cigány, aki X nyelvet beszél, Y tradicionális foglalkozása van, Z módon öltözködik), nem is azonos a szociális kategóriával (nem az cigány, akinek családjában az egy főre eső jövedelem n forint alatt van — ez előfordulhat nem-cigányoknál is), hanem faji, illetőleg fajinak elképzelt kritériumokkal meghatározva: „füstösképűek”, „hazudnak mintha könyvből olvasnák”, „piszkosok”, „dolgozni, azt nem szeretnek”, „szaporák azok mint a nyulak”, — „ámbar van közté kivétel is”, „annak olyan a bőre, senki nem mondaná, hogy cigánylány”, „az nyolc éve van már a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány”, „két gyerekük van csak, és olyan tiszták, hogy nyugodtan bemehet hozzájuk, pedig hát cigányok”, stb.

A „cigányság” fogalmának további alakulása napjainkban nyilvánvalóan elsőrendűen attól függ, hogy mennyire záródnak, stabilizálódnak a cigányságot elhatároló szociális réteghatárok. Sajnos, jelenkori adataink nemcsak a limesz-árok helyenkénti feltöltő-

déséről, hanem legalább annyira a szakadék mélyüléséről is tanúskodnak.

A cigányság XIX. században rögződött foglalkozásrendje a kisipari áruk piacának szűkülésével már a századfordulón kezdett felborulni és ezzel a cigányság — elvesztve több generáción át gyakorolt, erkölcsi tőkét és minimális társadalmi presztízst biztosító alapjait — századunk első felében a teljes létbizonytalanságba, egy addig valószínűleg nem ismert nyomorba süllyedt. A nincstelen, a munkanélküliségtől maximálisan sújtott, vegyes alkalmi lehetőségekből élő tömegek fix ipari segédmunkás-foglalkozáshoz juttatása az 1950-es években óriási jelentőségű volt és döntő fordulatot ígért, e bázisra támaszkodva alakulhatott ki a létbiztonságnak egy minimális szintje, az iskoláztatás miniuma, indulhatott meg a XVIII. századtól képződött telepek felbomlásának folyamata, és alakulhatott ki egy rendkívül fontos tudati motívum, a progresszió addig ismeretlen képzete. E pozitív folyamat azonban a 60-as évek végére láthatóan lelassult vagy éppen süllyedni kezdett. A foglalkoztatottak aránya a demográfiai tartalékok kimerülése miatt nem fokozható, a telepek felszámolása főleg az építési költségek emelkedése miatt 1972-re a legtöbb megyében szinte teljesen leállt (holott pl. Somogyban ma is a cigányok mintegy 50%-a él telepen és a telepeken lakó cigányok abszolút száma a magas születési aránya miatt — a folyamatos belterületre költözés ellenére — emelkedik), általában a lakáshelyzet a magas születési arány miatt évről-évre romlik, az iskolázottság szintje az 5–6 általános osztály szintjén stagnál, a születésszabályozás fordulata pedig tömegesen nem jelentkezik, a cigányság változatlanul vergődik a „demográfiai forradalom” bűvös körében. Mindezt aligha ellensúlyozzák a felemelkedés lehetőségeinek vékony csatornája — emelkedik, általában alkalmasak, hogy a helyi reprezentációs igényeknek megfelelő jó példákat statuáljanak. Egy vékony mikrotéteg felemelése már csak azért sem jelenthet még részmegeledést sem, mivel a derékhad lemaradásával párhuzamosan a köztudatban erősödő faji szempontok e kilábalók helyzetét is kérdésessé teszik.

Csehszlovákiában Hübsmanova készítet módszeres felmérést a nem-cigány társadalmi környezet cigányokról alkotott véleményéről. Eredményei lehangozó. Hasonló felméréssel nem rendelkezünk, de szórványos adataink alapján nincs jogunk azt hinni, hogy nálunk az elvakult faji acsarkodás kevésbé agresszív fogalmazásokban jelentkezne. Bőséges példátarat állíthatnánk össze iskolaigazgatókból, akik a cigányok sterilizálása mellett foglalnak állást, falusi cukrászdákról, ahol „jogerős” határozatok értelmében „cigányokat” (sic!) tilos kiszolgálni, munkahelyekről, ahol csak cigányok számára nincs munkásfelvétel, lakásokról, melyeket cigányokon kívül bárki megvásárolhat — s így tovább. E szélső határokat érzékeltető

példáknál azonban talán többet mond egy a tendenciákat objektívebben jelző példa: Békés megyében a magyarcigányság a közelmúltig nagyméretű, faluszéli, etnikailag vegyes (magyarcigány–magyar) telepeken élt, amelyekben a nem-cigány elem 20–60% közt mozgott. 1941-ben Békés község telepét, a „Párizst” belvív tette tönkre. Ezt követően a teleplakók nagyrésze elhagyta a régi telepelyet, a nem-cigányok a település belterületén jutottak lakásokhoz, a cigányok pedig a közelben, a védőgátan kívül építettek új telepet. Ezzel létrejött a megye első etnikailag steril cigánytelepe, gettója, mely példát a 60-as években követte egész sorozat. A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolására vonatkozó 1964. évi rendelet végrehajtása során ugyanis a régi vegyes telepekről kiköltöztetett cigány családok számára következetesen zárt utcákat vagy településrészeket jelöltek ki, ellentmondva ezzel nemcsak az átköltöző cigányok kifejezett és egybehangzó kívánságának, hanem a rendeletnek is, amely előírta az építkezések szétszórta telepítését. A belvizes építkezési akció folytatta a megkezdett vonalat, s ma már a megye

csaknem valamennyi cigányok is lakta településén megtaláljuk a vadonatúj, zárt cigánytömböket. Az előállott helyzet annál súlyosabb, mivel az új cigánytelepek, a mezőberényi „Delhi” és a többiek műszaki állapotukat illetően már „megfelelnek a szociális követelményeknek”, így közeli felszámolásukra nincs semmi remény.

A faji szempont éles hangsúlya és térhódítása a többi, realisabb szempont rovására alighanem csak kései, XX. századi jelenség. Ma azonban, amikor az etnikus és szociális mikrostruktúra mobilitása növekszik, és az ezekből kiinduló kritériumok használhatósága egyre kérdésesebbé válik, megvan a veszélye annak, hogy a társadalmi környezet tudatában a faji szempont jelentősége az úgy mérhetetlen kárra abszolúttá válik, majd pedig visszahat az alanyra és így valóban megteremtődik egy ténylegesen létező, tudatában integrált „cigányság” kategória — a cigány mint cigány érzi magát megkülönböztetettnek, elhatároltnak, visszaszorítottaknak, s így ezt a fogalomrendszert végül maga is elfogadja és ideológiai-politikai motívumként használja.

CSALOG ZSOLT

Babonáság és vallás a magyarországi cigányoknál

A cigányság — ellentétben az európai nemzetekkel és a többi magyarországi nemzetiséggel — élesen különválasztható osztályokra, rétegekre (fejlődésének itt nem elemezhető sajátosságai következtében) nem tagolódott, hanem a társadalmi struktúra (mind a régebbi, mind a jelenkori társadalmi struktúra) egészében jól körülhatárolható, specifikus helyet foglal el. Ezért a cigányság Magyarországon olyan kisebbségben levő népcsoport, amelyet elsősorban a nyelv, illetőleg a kultúra közössége köt össze és választ el más nemzetiségektől, nemzetektől. Ugyanakkor a magyar társadalom többé-kevésbé adott rétegét alkotja, és amikor mint társadalmi rétegről beszélünk róla, egyúttal feltételezzük népi kultúrájának integritását is. A cigányok világnézetének vizsgálata hazánkban sem elhanyagolható feladat. Az átlagos populáció szemében a cigány (kiváltképpen a nyelvéhez, szokásaihoz mindmáig is erősen ragaszkodó oláhigány) a babonás, de egyúttal a mélyen vallásos ember megtestesítője. A babonáság attribútuma bizonyíthatóan a cigányok, főként a cigány nők jóslási szokásából (ill. mesterségéből) eredeztethető. A cigányok Európában

való megjelenésük óta űzik a mesterséget, és sokuk számára még napjaink Magyarországon is megélhetési alapot biztosít. A jóslási formák az utóbbi évszázadban nagymértékben leegyszerűsödtek ugyan (a kártyavetés pl. már ritkább), a hallatlanul primitív jóslási metódusok azonban még ma is sokak számára érdekesekek, akik 10–15 forintért sorsukra kíváncsiak. Közismert, hogy a jóslással foglalkozó cigány nők eléggé agresszívak, nem egykönnyen mondanak le egy-egy „ügyfeletről”. A kutatók egybehangzó tapasztalata szerint egyetlen mondattal le lehet szerelni őket: *ha kijelentjük, hogy nem hiszünk az egészben*. A dolog akkor válik érdekessé, ha ezek után további beszélgetésbe kezdünk, amikor is kiderül, hogy a jósnő maga sem hisz praktikájában, és őszintén kineveti hiszékeny áldozatát.

Természetesen nem csupán ez a szokás az egyetlen, ami miatt az átlagos magyar lakosság szerint babonásak a cigányok. Minden kétséget kizáróan közrejátszik ebben az a tény is, hogy a cigányokat egészen a legutóbbi időkig valamiféle misztikus titokzatosság lengte körül. A rasszikus, nyelvi és szokásbeli különb-

ségeken kívül a legfontosabb momentum itt a cigány csoportok földrajzi elszigeteltsége (hiszen sokan közülük még századunk első évtizedeiben is zárt csoportokban, rendszeresen vándoroltak), kirekesztettségük, valamint az, hogy nem földművelő nép lévén nem ismerhették a földműveléssel foglalkozó magyarok (a parasztság, a többség) szokásrendszerét, hanem más szokásrendszerben éltek.

Ezt a misztikumot még növelte az az irodalmi hatás is, amelyet egyes szerzők a múlt század végén a könyv-olvasó rétegekre tettek. A milleniumi időszakában, amikor a ciganisztika virágzásnak indult Magyarországon, olyan felelőtlen írók, mint például az egyébiránt föltöbb termékeny *Wislócki Henrik*, a divatot kihasználva tudománytalan horrorgyűjtemények sorozatát alkották meg a mágius cigány szokásokról. „*Cigány tolvajlasi babonák*”, *Ethnographia* 1891. No. 10.; „*Cigány túzre olvasás*”, *Ethnographia* 1891. No. 9.; „*Zauber- und Besprechungsformeln der transsilvanischen Zigeuner*”, Bp. 1888. stb. Az e művekben felsorolt és bizonyíthatóan sohasem létezett babonák századunkra még a literatús emberek jelentős részét is meggötyözték a cigányok babonás voltáról.

A fent említett és más, hasonló jellegű művekben leírt babonás hiedelmek, szokások egyikét sem lehetjük fel a mai magyarországi cigány etnikumon belül. Lehetséges volna — mondhatja azonban valaki —, hogy az elmúlt közel száz esztendőben e babonák, éppen a cigányok letelepítésével és kezdődő integrálódásukkal összefüggésben kipusztultak. Az ezzel szembeszegezhető első ellenvetésem az, hogy ennyi idő (de még jóval több) sem elegendő valamely babona, babonás szokás elhalásához. Gondoljunk csak mindennapos babonás szokásainkra: a fán lekopogásra, tüszentés-kor az „egészségedre” jókívánságra és így tovább. Tudjuk azt is, hogy népi babonáink közül nem egy még a pogány idők félig vallásos, félig babonás szokásainak emlékét őrzi. Plauzibilis ellenérv azonban az is, hogy a cigány folklórban (a folklór pedig, mint közismert, mindig tartalmaz bizonyos konzervatívizmust, legfőképpen pedig megbízható forrása régebbi kultúrák örökségének) hasonlóképp nem lelünk fel semmi olyan mozzanatot, amely akárha a legnagyobb erőfeszítés árán is kapcsolatba hozható lenne a jelzett irodalmi adatokkal.

Sőt, továbbmegyek: semmiféle olyan babonás hiedelem vagy szokás jele sem hámazható ki e népköltési darabokból, amely ne volna feltalálható a magyar (vagy esetleg a román, illetve más balkáni) nép folklórában. Ezenkívül a mindennapos gyakorlat is azt mutatja: ha cigányok között babonáról érdeklődünk, interjúalanyunk maga sem tud mást mondani, mint olyan babonákat, amelyek a magyarságnak is sajátjai. Legföljebb — éppen a vándorló életmód következtében — egyes cigány babonák nem mindig esnek egybe

a szűkebb magyar környezet babonáival, ám valahol mássutt (ott, ahol a szóbanforgó interjúalany vagy családja is megfordult), föltétlenül meglelhetők. Ilyen mindekelőtt néhány babonás szokás: a halottaktól való félelem (interjúalanyunk pl. nem mer keresztülmenni sötétben a temetőn, tartózkodik attól, hogy elhunyt ellenségéről rosszat mondjon stb.); újabb keletű babonák, például a kéményseprőszerecskivánság; jelenlét-tulajdonítás a jobb, illetve a bal szem viszketésének és így tovább. Ezzel szemben hiányoznak olyan, az ősi hiedelemvilággal könnyebben összekapcsolható babonák, mint a keresztút-babona, a foggal született gyermekkel kapcsolatos hiedelmek stb.

Miután pedig a cigányság a középkor vége felé (s az oláhigányság éppen csak a múlt század dereka táján) jelenik meg Magyarországon, önkéntelenül felvetődik a kérdés: mi féle más, specifikusan cigány babonák helyét szoríthatták ki a magyar vagy egyéb balkáni hiedelmek? Merthogy nyomtalanul kizorították, anélkül azonban, hogy a cigányságon belül bármivel is erősebben élének, mint az ugyancsak egyre kevésbé babonás magyarok között.

Mielőtt megkísérelnék választ adni e kérdésre, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a babonáság szorosan összefügg a vallással. Történeti és régészeti adatok egyaránt kizárják, hogy a cigányság őstörténete vallásilag azonos lett volna a magyarokéval, a magyar ekvivalenssel rendelkező cigány babonák tehát ökvetlenül átvétel eredményei. (Mint ahogyan a folklór más területein, a zenében, szövegköltészetben, táncban is felmutathatunk hasonló átvételeket.) Éleesebbé válik tehát a kérdés: mi az a cigány vallás, amely oly nyomtalanul tűnt el, hogy még babonás maradványai sem élhették túl?

Magyarországon — mint Európában mindenütt — keresztények a cigányok. Hazánkban a cigány lakosság túlnyomó többsége római, egy kisebb része (azok, akik az utóbbi 20–30 esztendőben jöttek át Romániából) görög katolikus hitű. Protestáns cigányt Magyarországon nem sikerült még találni, sőt tudomásom szerint Közép- és Kelet-Európa más országaiban sem. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy a keresztény valláson belül a felekezeti hovatartozást nem az dönti el, hogy valakit milyen templomban kereszteltek meg, hanem az a későbbiekben a szentségek felvételének milyenségétől függ.

A kutatónak itt mindjárt szemébe ötlök az a különönség látszó jelenség, hogy a cigányok — kevés kivételtől eltekintve — az egyházi szertartásokon nem vesznek részt, s templomba is nagyon ritkán járnak. Még talán a búcsú az egyetlen olyan ceremóniális alkalom, amelyet látogatnak, ide azonban inkább az evés-ivás, szórakozás, távoli rokonokkal való találkozás lehetősége vonzza őket, mintsem a vallásos áhitat. A cigány esküvő, temetés családi körben, pap nélkül játszódik